

Religie en politiek: de Khalistanbeweging onder de Indiase Sikhs

PETER VAN DER VEER

Raj karega khalsa: de Sikhbroederschap zal regeren. Deze spreuk vormt onderdeel van het dagelijks gebed van de ongeveer twaalf miljoen in India wonende Sikhs. (In heel India woonden er volgens de officiële volkstelling van 1971 10,3 miljoen, d.i. 1,9% van de totale bevolking). Zij geeft kernachtig uitdrukking aan het directe verband tussen religie en politiek bij deze religieuze groepering. De laatste jaren wordt India hier pijnlijk aan herinnerd door een fanatieke beweging onder de Sikhs, die pleit voor een onafhankelijke, van India afgescheiden staat voor de Sikhs: Khalistan. Deze beweging is een heilige oorlog begonnen, waarin het kapen van vliegtuigen, het vormen van blokkades en de bestorming van het parlamentsgebouw tot dusver de belangrijkste wapenfeiten vormen.¹

De strijd van de in de Noordindische deelstaat Punjab levende Sikhs heeft tot dusver in ieder geval één winstpunt opgeleverd: de stad Amritsar, waar de Gouden Tempel (de *Akal Takht*) - het religieus centrum van de Sikhs staat - is door de centrale regering in Delhi heilig verklaard, wat onder meer inhoudt dat er geen tabak meer verkocht mag worden. Dit was één van de 45 eisen die op grond van de zogenaamde Anandpur-resolutie van 1973 door de politieke partij van de Sikhs, de Akali Dal (het leger van de onsterfelijken), aan de centrale regering waren gesteld. Het merendeel van deze eisen heeft een symbolische waarde, maar zoals gebruikelijk in India speelt symboliek een centrale rol in de politieke strijd. De Indiase massa is zeer goed te mobiliseren door symbolische handelingen, zoals het deponeren van koeie-koppen bij Hindoetempels of het vasten-tot-de-dood door religieuze leiders.

Nu de politieke strijd tussen de Akali Dal en de

zowel in Punjab als centraal in Delhi aan de macht zijnde Congress-partij van Indira Gandhi zich steeds meer ontwikkeld heeft tot een strijd tussen de Hindoe- en de Sikhgemeenschappen, heeft de verklaring betreffende Amritsar van de regering in Delhi een grotere betekenis dan we op het eerste gezicht geneigd zijn te denken.

Charismatisch leiderschap

Een Sikhleider die uiterst bedreven is in het gebruiken van symbolen om de massa te mobiliseren is Sant Jarnail Singh Bhindranwale. Nog niet lang geleden was hij een jonge, vrij onbekende religieuze leider, die Sant Kartar Singh had opgevolgd op de *dera* (religieus centrum) van Chowk Mehta. Als religieus leider profileerde hij zich door extreme standpunten over de verschillen tussen Hindoes en Sikhs en over de ketterse opvattingen van bewegingen die van de Sikhs zijn afgescheiden, zoals de in de vorige eeuw ontstane beweging der Nirankaris. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de naam van deze Sant (heiligmans) in verband gebracht wordt met de moord op de leider van de Nirankaris, Gurbachan Singh, in 1980. Van groter belang is echter dat de Indiase politie ook zijn betrokkenheid bij de moord op de uitgever van de grootste Hindoe-krant in Punjab (de *Punjabi Kesari*), Lala Jagat Narain, in 1981 vermoedde en daarom een arrestatiebevel tegen hem uitvaardigde. Narain had in zijn blad steeds vurig stelling genomen tegen de Sikhbeweging voor een onafhankelijke staat.

Bhindranwale maakte van zijn arrestatie zeer behendig een religieus drama, dat alle Sikhs direct deed denken aan de begindagen van het Sikhisme, toen hun leiders ook als martelaren tegenover de machthebbers in Delhi stonden. Na zijn arrestatie steeg de ster van Bhindranwale zo snel, dat hij nu een van de belangrijkste leiders van de Sikhs is geworden. Enkele dagen na de arrestatie werd een vliegtuig van

Drs. P. van der Veer studeerde Indo-Iraanse talen en antropologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Hij is als wetenschappelijk ambtenaar verbonden aan de Vakgroep religieuze antropologie van de Subfaculteit culturele antropologie/sociologie der niet-westerse volken van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij bereidt een proefschrift voor over religieuze verandering in Noord-India.

(1) Een belangrijke tactiek bij deze acties is het zich massaal laten arresteren, zodat een onbeheersbare situatie voor de overheid ontstaat. Zo vulden in oktober 25.000 Sikhs de gevangnissen in de Punjab.

Indian Airlines, dat op weg was naar Lahore, door aanhangers van de extremistische Sikh jeugdbeweging Dal Khalsa gekaapt, met als belangrijkste eis de vrijlating van Bhindranwale.

Ook in latere acties staat zijn persoon centraal. Juist zijn charismatisch leiderschap is in staat de eenheid onder de Sikhs te creëren die nodig is voor de huidige massale Khalistanbeweging. Hij is namelijk in staat deze beweging te formuleren als een heilige strijd om het behoud van de Sikhidentiteit in een vijandige Hindoe-omgeving.

Om de Khalistanbeweging te kunnen begrijpen, zullen we daarom een historisch inzicht moeten hebben in de lange-termijnprocessen die geleid hebben tot de vorming van een Sikhgemeenschap in Punjab, waarvan de identiteit voortdurend weer bevestigd moet worden. Religie en politiek zijn in deze processen ten nauwste verweven.²

Ontstaan van de Sikhgemeenschap

De Sikhs vormen een religieuze gemeenschap van mensen die een bepaald pad volgen naar het heil. De naam Sikh betekent leerling, en de leerlingen vormen samen een gemeenschap, *panth* (lett. pad), met aan het hoofd een leermeester of *guru*. De gemeenschap werd gesticht door Guru Nanak (geb. 1469), en zijn volgelingen heetten Nanak-panthis. Uit deze Nanak-panth is geleidelijk de Sikh-panth ontstaan. Nanak behoorde tot de zogenaamde Sant-traditie in Noord-India, die een brug sloeg tussen de Shivaïtische ascese en de Vishnuitische devotie. Uit de Sant-traditie zijn vrij veel Hindoebewegingen ontstaan, waaronder de belangrijkste ascetische orde van Noord-India, de Ramanandis, die net als de Sikhs een zeer militante traditie hebben.

Het voert te ver in dit verband in te gaan op de boeiende religieuze processen die tot deze bewegingen hebben geleid en die hun verdere ontwikkeling hebben bepaald³, maar het is wel van belang op te merken dat de Sikhs een duidelijke Hindoebeweging vormen. Dit verklaart namelijk de voortdurende bezorgdheid van de Sikhs over het bewaren van scheidlijnen met de omringende Hindoe-omgeving. Maar al te gemakkelijk zou het Sikhisme immers weer weg kunnen zinken in de moederschoot van het hindoeïsme.

Vanuit sociologisch oogpunt is het belangrijkste kenmerk van de uit de Sant-traditie voortkomende bewegingen dat zij het kâstensysteem afwijzen. Zij prediken een religieus universalisme, dat stelt dat ieder voor God gelijk is. In hoeverre deze ideeën ook in de sociale praktijk tot uitvoering gebracht worden is echter een tweede. Ook de Sikhs vormen een

universalistische beweging die het kastensysteem afwijst. De uitspraken van Nanak en zijn opvolgers zijn hieromtrent zeer duidelijk en, wat belangrijker is, in de Sikhtempels (*gurdwaras*) bestaan er enkele praktijken die tegen de kaste-onderscheidingen ingaan, zoals die van gedwongen commensaliteit (het aan één tafel de maaltijd gebruiken) tussen de kasten.

Vaak gaan echter politieke conflicten tussen Sikhs strak langs kastelijnen. Zoals gebruikelijk in India bestaat er daarom ook bij de Sikhs een wat ongemakkelijke relatie tussen religieuze ideeën en de sociale praktijk van het kastensysteem. Dit komt in de Sikh-geschiedenis duidelijk naar voren. Ondanks hun afkerigheid van het kastensysteem waren Nanak en zijn opvolgers allen leden van de vrij hoge Khatri-kaste en huwden zij alleen met Khattris.

Bijzonder belangrijk in de ontwikkeling van het Sikhisme zijn de binnenkomst en het toenemende belang van de Jats in de Sikhgemeenschap geweest. De Jats zijn een volk van *peasants* met zeer krijgshafte tradities - 'Robber Noblemen' noemt Joyce Pettigrew hen in haar gelijknamige boek over het politieke systeem van de Sikh Jats⁴ - en zij zijn volgens een hypothese van de historicus Irfan Habib van pastorale origine. Het is verleidelijk te veronderstellen dat het Sikhisme een rol heeft gespeeld in een grote historische ontwikkeling, waarbij tribale volkeren ingelijfd werden in een *peasant* samenleving die beheerst werd door het hindoeïsme. In ieder geval is het van belang dat de Jat-cultuur goed aansloot bij de egalitaire ideologie van de Sikh-panth, zodat deze cultuur steeds meer de bepalende factor werd in de vorming van een specifieke Sikhidentiteit.

De verbinding van de expansie van de militante Jat-cultuur met het Sikhuniversalisme vormde in de 17de en 18de eeuw een directe bedreiging van het gezag van de mogols in Delhi over de Punjab. De geschiedenis van de Sikhs lijkt daarom wel de kroniek van de gewelddadige conflicten tussen Sikhs en moslimheersers.

De Sikhs waren georganiseerd in *jathas* en *mils*, sterk mobiele militaire benden, die samenkwamen op religieuze feesten als Vaisakhi en Diwali. Volgens de traditie werd in 1699 de Khalsa, de Sikhbroeder-

(2) Een zeer goed inzicht in deze processen geeft W. H. McLeod: *The Evolution of the Sikh Community*, Oxford, 1976. Verder: Khuswant Singh: *A History of the Sikhs*, 2 vols., Princeton, 1963 en 1966.

(3) Zie voor deze ontwikkelingen: Peter van der Veer: 'Naakt geweld en zoete devotie. De veranderende machtskansen van de Ramanandis in Noord India', in: *Antropologische Verkenningen* 1982, 2 (themanummer Religie en machtspolitiek).

(4) Joyce Pettigrew: *Robber Noblemen; a study of the political system of the Sikh Jats*, Londen, 1975.

schap, gesticht door de tiende *guru* sinds Nanak, Gobind Singh. En volgens dezelfde traditie verklaarde Gobind Singh vlak voor zijn dood dat hij de laatste van de lijn der levende *gurus* was en dat vanaf dat ogenblik het gezag en de eenheid onder de Sikhs in twee zaken lagen: 1 de *gurbani*, dwz. de uitspraken van de *gurus* in de *Adi Granth* (het heilige boek van de Sikhs) en de legenden rond de *gurus*, speciaal rond Nanak; 2 de *gurmatta*: het oordeel van de gehele Khalsa samen in vergadering bijeen.

Wat is nu die Khalsa? Als we de traditie volgen, dan werd in 1699 een vreedzame religieuze gemeenschap door de voortdurende dreiging van de moslimheersers gedwongen een militante broederschap te vormen die egalitair was georganiseerd en door vijf symbolen te onderscheiden was van de vijandige buitenwereld. Deze vijf symbolen waren - en zijn nog steeds - de zogenaamde vijf K's: Kes (ongeknipt haar), Kangha (kam), Kirpan (dolk), Kara (stalen armband) en Kacch (bepaald soort broek).⁵ Deze traditie wordt door W. H. McLeod van een aantal kritische kanttekeningen voorzien. Volgens hem is het onmogelijk het langdurige proces, waarin geleidelijk de eenheid van de Khalsa gesmeed wordt - een proces dat bijna de gehele achttiende eeuw beslaat - in te dikken tot één historisch moment: de beslissing van *guru* Gobind Singh in 1699.⁶ Wel is het duidelijk dat de Khalsa in de achttiende eeuw de centrale institutie van het Sikhisme is geworden.

De *gurmatta* als één van de twee pijlers van gezag in de broederschap vervalt gedurende een korte periode, wanneer de beroemde Ranjit Singh, leider van de Sukerchakia *misl*, in staat is alle *misls* samen te voegen tot één leger, de Dal Khalsa. Ranjit Singh sticht dank zij deze machtsconcentratie een krachtige monarchie, de Khalsa Sarkar, waarin hij het gezag in handen heeft tot zijn dood in 1839, waarna de Britten de Punjab annexeren. Deze periode van Khalsa Sarkar is nog steeds een voorwerp van trots voor de Sikhs en speelt een belangrijke rol in hun voortdurend verlangen naar een eigen staat.

De Britse periode is althans tot het begin van onze eeuw allerminst bevorderlijk voor het bewaren en versterken van de Khalsa-identiteit. Deze blijkt steeds weer samen te hangen met sociale en politieke mogelijkheden die het lidmaatschap verschaft, evenals met de mogelijkheden van de leiders kwesties aan te snijden waardoor de massa te mobiliseren is. Wanneer deze mogelijkheden zich niet voordoen en wanneer een charismatisch leiderschap niet aanwezig is, dan is het gevaar opgeslokt te worden door de dominante Hindoe-omgeving steeds groot.

In het begin van de twintigste eeuw doet zich echter een uitstekende mogelijkheid voor de identi-

teit te bevestigen in de zogenaamde Singh Sabhahervormingsbeweging. De belangrijkste kwestie die door deze beweging aangesneden werd en zeer tot de verbeelding sprak was die van het bestuur van de Sikhtempels, de *gurdwaras*. Deze waren in handen van *mahants*, priesters die volgens de Britse wetgeving het eigendomsrecht van de *gurdwaras* bezaten. Dit werd succesvol aangevochten door de Singh Sabhahervormingsbeweging, wat in 1925 resulteerde in de Sikh Gurdwaras Act, die de tempels in de Punjab onder het gezag van de Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee (SGPC) plaatste. Het beheersen van dit comité is sindsdien een van de belangrijkste prikken in de Sikhpolitiek, wat niet verwonderlijk is, gezien de enorme inkomsten van de *gurdwaras* en de grote mogelijkheden die zij bieden invloed uit te oefenen op de Sikhgemeenschap.

Uit de agitaties rond de kwestie van het beheersen van de *gurdwaras* is ook de politieke partij van de Sikhs voortgekomen, de Akali Dal. Deze vormt samen met de SGPC het gezicht van de Khalsa in onze eeuw. McLeod merkt terecht op dat het belangrijkste gevolg van deze mobilisatie in de Singh Sabhahervormingsbeweging de versterking van een vervagende Sikhidentiteit is geweest. Deze versterking heeft verder tot gevolg gehad dat nauw verwante groepen als de Udasis en Nirmalas gingen verklaren dat zij geen Sikh waren maar Hindoes, om te ontkomen aan de jurisdictie van de SGPC. Anderzijds brachten de Sikh leiders met kracht naar voren absoluut geen Hindoes te zijn.

De door dergelijke uitspraken versterkte Hindoe-Sikhanimositeit was al op gang gebracht door de fanatieke zendingsdrang van de vooral in de Punjab actieve Hindoe hervormingsbeweging Arya Samaj, die uiterst succesvol was met het tot het hindoeïsme van de Vedas terugbrengen van Sikhs van lage kaste. Hier is de basis gelegd voor een ideologisch conflict, waardoor de twee sociaal-religieuze gemeenschappen van Sikhs en Hindoes bij tijd en wijle scherp tegenover elkaar komen te staan.

Geen eigen staat bij de dekolonisatie

De mobilisatie van de Sikhgemeenschap in de eerste decennia van onze eeuw bracht niet met zich dat zij als kleine minderheid gelijkwaardige gesprekspartner was voor de Hindoes en moslims bij de onafhan-

(5) Mensen die deze symbolen niet dragen zijn geen Sikhs volgens de leden van de Khalsa. Nog steeds zijn er echter Sikhs die de initiatie in de Khalsa weigeren en zich toch aanhangers van de religie van Nanak noemen.

(6) McLeod, a.w., blz. 16-19.

kelijkheid. De Sikhgemeenschap werd in zekere zin het zwaarst getroffen door de moslimeis van een scheiding tussen India en Pakistan, omdat de scheidslijn dwars door de Punjab liep. Wel heeft de Sikhleider Master Tara Singh in navolging van de Pakistaneis der moslims het verlangen van de Sikhs naar een eigen staat - Azad Punjab of Khalistan genaamd - bij de besprekingen met de Britten naar voren gebracht, maar dit heeft niet echt een rol gespeeld in de onderhandelingen. Dat was ook niet mogelijk, omdat er dan waarschijnlijk een sneeuwbaaleffect zou zijn ontstaan waardoor India in allerlei kleine staatjes van minderheden zou zijn uiteengevallen.

Toen het besluit was gevallen om een aparte moslimstaat Pakistan toe te staan, waardoor onder andere een scheiding ontstond tussen westelijk en oostelijk Punjab, begon een volksverhuizing die de Sikhs naar oostelijk Punjab (India) bracht en de moslims in tegengestelde richting. In het tumult van deze periode vochten de milities van de Sikhs, de Hindoes en de moslims onderling hun vetes uit. De schattingen van het aantal slachtoffers lopen uiteen, maar in ieder geval zijn er enkele honderdduizenden in deze periode omgekomen.

In 1948 werden Sikhvorstendommen in de Punjab samen met de Malerkotla en Nalagarh samengevoegd in de Patiala and East Punjab States Union (PEPSU). In deze deelstaat vormden de Sikhs de meerderheid van de bevolking. De Congress Partij en de Akali Dal waren de twee politieke concurrenten met ongeveer evenveel aanhang. Aan die situatie werd in 1956 een einde gemaakt doordat de centrale regering besloot de PEPSU op te laten gaan in het geheel van de Punjab, waarin de Congress Partij een comfortable meerderheid bezat. Deze nieuwe deelstaat Punjab was tweetalig, Hindi en Punjabi, terwijl de bevolking bestond uit 65% Hindoes en 35% Sikhs.

De belangrijkste leider van de Akali Dal, Master Tara Singh, activeerde weer het sluimerende idee van een eigen Sikhstaat, nu met de naam Punjabi Suba, met het argument dat het Punjabi als belangrijke taal met een eigen schrift (het *gurmukhi*) volgens de regelingen die ook in de rest van India waren getroffen de grondslag zou moeten zijn van een eigen deelstaat. De Punjabi Subabeweging eiste dat er een staat gevormd werd met Punjabi als taal, *gurmukhi* als schrift en de Sikhs als meerderheid door Haryana als Hindi sprekend gebied af te scheiden. Deze eis leidde tot grootscheepse Hindoe-Sikhrellen, waarbij de Hindoes geleid werden door de Jan Sangh en de Rastriya Swyamsevak Sangh en de Sikhs door de Akali Dal.

In 1961 bracht Tara Singh zijn symbolische poli-

tiek tot een hoogtepunt door gebruik te maken van India's bekendste politieke middel: de hongerstaking. In dit geval keerde het wapen zich echter tegen hem, doordat hij na 43 dagen zijn vasten moest staken zonder politiek succes geboekt te hebben. Dit betekende het einde van deze leider, die in strijd met de Sikhtraditie teruggeschrokken was voor het martelaarschap. De Khalsa veroordeelde hem tot het gedurende vijf dagen schoonmaken van de schoenen van de congregatie die bijeengekomen was in de Gouden Tempel te Amritsar. Zijn macht was gebroken, en zijn positie werd ingenomen door zijn vroegere medewerker Sant Fateh Singh. In 1966 boekte de beweging succes doordat Delhi besloot de Punjab op te splitsen in het Hindi sprekende Haryana en het Punjabi sprekende Punjabi Suba.

Herleving van oud patroon en factionalisme

De huidige Khalistanbeweging is dus niets nieuws, maar integendeel een voortzetting van een oud patroon. Als conclusie van zijn geschiedenis van de Sikhs stelt Khushwant Singh: 'the only chance of survival of the Sikhs as a separate community is to create a state in which they form a compact group, where the teaching of Gurmukhi and the Sikh religion is compulsory and where there is an atmosphere of respect for the traditions of their Khalsa forefathers'.⁷ Dit is inderdaad de inhoud van de Sikhpolitiek: het behoud van de eigen identiteit in een door Hindoes gedomineerde samenleving. De dynamiek van deze politiek wordt echter bepaald door een voortdurende factiestrijd om het leiderschap in de Sikhgemeenschap.

De Congress Partij en de Akali Dal in de Punjab worden beide geleid door Sikhs, en de strijd tussen deze partijen en ook binnen deze partijen is er duidelijk een machtsstrijd tussen facties. In de jaren '50 en begin jaren '60 werd de factiestrijd binnen Congress gevoerd tussen Kairon en Rarewala, en de dynamiek van de Sikhpolitiek in deze periode werd voor een belangrijk deel bepaald door de competitie tussen deze leiders.⁸ Het is daarom te begrijpen dat in India de dynamiek van de Khalistanbeweging ook wordt

(7) Khushwant Singh, a.w., vol. 2, blz. 305.

(8) Pettigrew (blz. 63-219) gaat uitvoerig in op de strijd tussen de Kairon en Rarewala facties. Voor de strijd tussen Congress en Akali Dal, zie B. R. Nayar, *Minority Politics in the Punjab*, Princeton, 1966.

(9) Zie *India Today*, 31 oktober 1981, blz. 32-43. Verder: *India Today*, 31 mei 1982 en 15 november 1982.

(10) Zie het belangrijke artikel 'Nationalism and Communalism' van Louis Dumont in zijn bundel *Religion, Politics and History in India*, Paris/The Hague, 1970 (blz. 89-112).

verbonden met de factiestrijd binnen Congress tussen Giani Zail Singh en Darbara Singh. Eerstgenoemde was van 1972 tot 1978 eerste minister van de Punjab. Na de grote nederlaag van Congress na het eind van de Noodtoestand kwam in de Punjab de Akali Dal onder leiding van de huidige oppositieleider Pratap Singh Badal aan de macht. Deze regering werd na de verkiezingen van 1980 vervangen door een Congress-regering onder Darbara Singh, terwijl Zail Singh als trouw aanhanger van Indira Gandhi naar Delhi verhuisde als minister van binnenlandse zaken in de centrale regering, een positie die hij dit jaar geruild heeft voor het presidentschap.

De strijd tussen de aanhangers van Zail Singh en die van Darbara Singh heeft de mogelijkheden van Congress om adequaat te reageren op de Khalistan-beweging duidelijk verminderd. Het is vermeldenswaard dat volgens *India Today* aan deze factiestrijd ten grondslag ligt dat Zail behoort tot de Ramgarhiakaste van onaanraakbaren, terwijl Darbara een Jat is.⁹ Volgens hetzelfde blad is Congress overigens ook schuldig aan het ontstaan van de extremistische jeugdbeweging Dal Khalsa, die in 1978 tijdens het bewind van de Akali Dal werd opgericht met als oogmerk - volgens deze redenering - het verzwakken van de gelederen van die partij.

Hoe dit alles ook zij, het factionalisme in de Sikhgelederen is ook nu bepalend voor de sterke opkomst en het eventuele succes van de Khalistanbeweging. In dit verband stelt de Congress Partij ook terecht dat het opvallend is dat deze beweging niet gestart is toen de Akali Dal aan de macht was. Juist het machtsverlies van Sikhleiders in de Akali Dal heeft de beweging vaart gegeven.

Ook binnen de Akali Dal viert het factionalisme echter hoogtij. Hier worden belangrijke facties gevormd door de aanhangers van Sant Harchand Singh Longowal, de voorzitter van de Akali Dal, enerzijds en de aanhangers van Jagdev Singh Talwandi anderzijds. De kracht van de beweging hangt echter voor een groot deel af van het charismatische leiderschap van de relatieve buitenstaander Bhindranwale, die in staat is de inhoud van de Sikhpolitiek, de eigen religieuze en sociale identiteit, centraal te stellen.

De machtskansen van de leiders van de Akali Dal hangen steeds meer af van de mate waarin zij in staat zijn de leiding over de Khalistanbeweging van Bhin-

dranwale over te nemen. Hierbij moeten zij echter met twee dingen rekening houden: ten eerste dat - althans volgens een beperkte opiniepeiling van *India Today* in twee grote plaatsen in de Punjab, Amritsar en Jullundur - de meeste Sikhs niet voelen voor een afzonderlijke natie-staat Khalistan. Hierbij moet onder andere bedacht worden dat in ieder geval Sikhs van lage kaste niet voor een dergelijke natie-staat opteren, omdat zij verwachten dan nog meer afhankelijk te zullen zijn van Sikhs van hoge kaste dan nu al het geval is. Ten tweede dat de centrale regering nooit zal toestemmen in een afscheiding van Khalistan, omdat dit een kettingreactie in geheel India zou kunnen oproepen en bovendien gezien de strategische positie van de Punjab ten opzichte van Pakistan zeer ongewenst zou zijn.

De Khalistanbeweging kan daarom gezien worden als een onderdeel van een lange reeks pogingen om de Sikhidentiteit te bevestigen door middel van een symbolische politiek. Zij is niet de eerste poging en zij zal zeker ook niet de laatste zijn. De dynamiek ervan wordt bepaald door een steeds wisselende factiestrijd om het Sikhleiderschap, waarbij Congress en Akali Dal de belangrijkste partijen zijn. De wind kan uit de zeilen van de beweging gehaald worden door behendig manoeuvreren van de centrale regering, waarbij het gebruik maken van de tegenstellingen binnen de Akali Dal en het spaarzaam inwilligen van eisen met een grote symbolische waarde, zoals het heilig verklaren van Amritsar, de belangrijkste middelen zijn.

Religie en politiek volledig tot elkaar te herleiden, zoals wij maar al te gemakkelijk geneigd zijn te doen, heeft in de Indiase situatie en zeker ten aanzien van de Sikhs geen zin. De verwevenheid van beide is echter zeer duidelijk in het zogenaamde communalisme, dat één van de belangrijkste aspecten van de Indiase politiek vormt.¹⁰ In dit communalisme wordt de religieuze gemeenschap ook als de sociale, politieke en economische eenheid gezien. Het bewaren van de eigen identiteit door het verscherpen van de tegenstellingen met andere gemeenschappen is in zekere zin de kern van dit communalisme als politiek proces. Ook in de toekomst zal het communalisme - en zeker niet alleen in het geval van de Sikhs - een belangrijke rol blijven spelen in het proces van natievorming in India.